

ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ

Η πνευματική κατάσταση του Ελληνισμού μετά την πτώση του Βυζαντίου. Η διασπορά και ο ρόλος της στην Ευρώπη των ιδεών

Με την πτώση της Κωνσταντινούπολης ο ελληνισμός ουσιαστικά εισέρχεται σε νέα φάση, αν και πριν από την άλωση το βυζαντινό κράτος είχε ήδη διαμοιραστεί σε ξένους κυρίαρχους. Οι δυο όμως πρώτοι αιώνες της τουρκοκρατίας διαμορφώνουν το νέο ελληνισμό και τον καθιστούν βασικό παράγοντα στη βαλκανική και γενικότερα στην ευρωπαϊκή ιστορία.¹ Η νέα αυτή πε-

---

1. Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, επίσης βλ. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα Θεμέλιο, 1983, ζ' έκδοση, με βιβλιογραφικό οδηγό του Σπύρου Ασδραχά. Βλ. Δημ. Κρεββατάς, *Το Βυζάντιο και ο διωγμός των Ελλήνων*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2004. Βλ. Ι. Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993. Βλ. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Γ' - ΙΑ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974-1975. *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 1-2, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Τα Νέα/ Ελληνικά Γράμματα, 2003. Βλ. Στ. Ξύδης, *Ψυχολογικοί παράγοντες εις την προπαρρασκευήν του εικοσιένα*. Νεοελληνικός πρωτοεθνικισμός και εθνικισμός. Ε.Μ.Σ. Θεσσαλονίκη 1972. Βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, Σπύρος Ασδραχάς, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστο-*

ρίοδος όμως χαρακτηρίζεται και από άλλο γεγονός, εξίσου σημαντικό ως προς τη διαμόρφωση της νέας φυσιογνωμίας του ελληνικού κόσμου, το φαινόμενο της Δημοκρατίας.

Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις παρατηρούνται αρχικά σε περιοχές ελληνικές όμως κάτω από την βενετική κυριαρχία, που σιγά-σιγά επεκτάθηκε στην ίδια τη Δύση, τότε που μειώνονται στην ουσία οι βασιικές κτήσεις οι έλληνες συσπειρώνονται σε διάφορες Αδελφότητες με κύρια μέριμνα την οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι Αδελφότητες αυτές αργότερα θα αποτελέσουν τις πρώτες ελληνικές παροικίες της Δυτικής Ευρώπης.

Η συστηματική όμως μετακίνηση των ελλήνων ιδιαίτερα προς τη Βενετία αρχίζει από τα τέλη του ΙΔ' αιώνα.² Η Βενετία δεν ήταν άγνωστη στους έλληνες. Από τη βυζαντινή ακόμα εποχή είχαν εγκατασταθεί εδώ κυρίως στρατιωτικοί αλλά και λόγιοι³. Ωστόσο όμως πρέπει να σημειώσουμε πως ανάλογη μετανάστευση ελλήνων λογίων παρατηρήθηκε και στους μετέπειτα αιώνες της τουρκοκρατίας προς τις χώρες της λεγόμενης Μολδοβλαχίας, στις Παρίστριες ηγεμονίες, που με τη σειρά τους αποτέλεσαν τους εκεί πυρήνες του μετέπειτα νεοελληνικού διαφωτισμού⁴.

ρίας, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988. Βλ. Αντώνης Ι. Λιάκος, *Risorgimento και Μεγάλη Ιδέα: ελληνοϊταλικές πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις 1859-1862*, *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα*, αρ. 42, Θεσσαλονίκη 1984.

2. Βλ. D. M. Nicol, *Byzantium and Venice: a study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1988. Βλ. Του ιδίου, *Βυζάντιο και Βενετία: μελέτη των διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2004.
3. Βλ. Αθανάσιος Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975.
4. Βλ. Athanassios Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie*, Θεσσαλονίκη (I.M.X.A) 1989.

Από την άλλη πλευρά το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ο ισχυρότερος θεσμός της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά και το κορυφαίο εκκλησιαστικό και πνευματικό κέντρο της ορθόδοξης Ανατολής, είναι συνδεδεμένο στενά με την πορεία και την τύχη όλων αυτών των Ελλήνων της Διασποράς, και φυσικά των υπολοίπων υπόδουλων χριστιανικών λαών⁵.

Η εκκλησία υπήρξε γενικότερα ο πνευματικός χειραγωγός του ελληνορθόδοξου κόσμου και μέσα από την ηγετική αυτή θέση, που θεμελιώθηκε έπειτα από απόφαση του Σουλτάνου Inal-cik⁶ προσπαθούσε διακριτικά να διαφυλάξει τις αξίες και πα-

-
5. Βλ. Steven Runciman, τα εξής πονήματα: *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign*, Cambridge, 1929, *Byzantine Civilization*, London, 1933. *The Medieval Manichee*, Cambridge, 1947. *A History of the Crusades*, Cambridge, Vol.1, 1951, Vol. II, 1952, Vol. III, 1954. *The Eastern Schism*, Oxford, 1955. *The Sicilian Vespers*, Cambridge, 1958. *The White Rajahs*. 1960. *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1965. *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968. *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge 1970 και την ελληνική του μετάφραση Στήβεν Ράνσιμαν: *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, τόμος Β', σελ. 420, εκδόσεις Μπεργαδής, 2000 (βλ. όλο το κεφάλαιο: *Η Εκκλησία και η εκπαίδευση*, σελ. 400-421). *The Orthodox Churches and the Secular State*, 1972. *Byzantine Style and Civilization*, 1975. *The Byzantine Theocracy*. Cambridge 1977. *Mistra*, London 1980. *A Traveller's Alphabet. Partial Memoirs*, London, 1991. *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*. Cambridge, Cambridge University Press 1972. Επίσης Gunnar Herring, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική (1620-1638)*, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1992. Βλ. Β. Σταυρίδης, «Τα εκκλησιαστικά οφίκια ή αξιώματα του Οικουμενικού Πατριαρχείου», *Κληρονομία*, τ. 21, 1989 και τ. 22, 1990, ένθα πλούσια βιβλιογραφία.
6. Βλ. Νίκος Δ. Βαρμάζης, *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη,

ραδότητες του ελληνικού κόσμου. Δεν την εμπόδισε ωστόσο να αντιμετωπίζει και τη λατινική εκκλησία διερευνητικά, και μάλιστα μετά από το κίνημα των Μεταρρυθμιστών⁷ απέστειλε και επίσημη αποστολή (με επικεφαλής τον ιερομόναχο Δημήτριο από τη Θεσσαλονίκη) με σκοπό την επαφή και την έναρξη διαλόγου, ανάμεσα στον ελληνορθόδοξο κόσμο και τη Μεταρρύθμιση. Στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα η δυτική Ευρώπη αντιμετωπίζει ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών αλλαγών, ως αποτέλεσμα μιας ρήξης που διαδραματίστηκε στους κόλπους της Εκκλησίας. Αυτή η ρήξη ονομάστηκε Μεταρρύθμιση.

Το κίνημα της Μεταρρύθμισης εκδηλώνεται το 1517, όταν ο (γερμανός Αυγουστίνος μοναχός, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βιττεμβέργης,) Λούθηρος παραθέτει, με αφορμή την πώληση συγχωροχαρτιών – ένα κατάλογο διαμαρτυριών – καταγα-

---

Θεσσαλονίκη 1992. Βλ. Παναγιώτης Χρ. Ζιώγας, Προβλήματα παιδείας του Ελληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της τουρκοκρατίας: η Βυζαντινή παράδοση, το καθεστώς της δουλείας και οι ιδεολογικοί στόχοι των Ελλήνων ως ρυθμιστές της μορφής και του περιεχομένου της Παιδείας, 1982. Βλ. Χάρης Ν. Μελετιάδης, Η εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 16^ο αιώνα, εκδ. Κώδικας, Θεσσαλονίκη 2003.

7. Κ. Καρμίρης, Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός, τ. Α', Αθήνα 1937, του ιδίου, Ο περί των Εξωτερικών Επιδράσεων επί της Ορθόδοξου Θεολογίας, Εναρκτήριο επί Υφηγεσία Λόγος, Αθήνα 1938, του ιδίου, Ετεροδόξοι Επιδράσεις επί τας Ομολογίας του ΙΖ' Αιώνας, Ιερ. 1948, του ιδίου, Πώς Δει Δέχσθαι τους Ετεροδόξους, Αθήνα 1954, του ιδίου, Η Πρώτη Απόπειρα Επικοινωνίας μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως και Βιττεμβέργης, Αθήνα 1963, του ιδίου, Ο Λούθηρος και ο Μελάγχθων περί της Ορθόδοξου Εκκλησίας, Αθήνα 1963, του ιδίου, Ορθοδοξία και Ρωμαιοκαθολικισμός, 2 τεύχη, Αθήνα 1964-1966, του ιδίου, Ορθοδοξία και Παλαιοκαθολικισμός, διάφορα τεύχη, Αθήνα 1966, του ιδίου, Η Ορθόδοξος Εκκλησία εν Διαλόγω μετά των Ετεροδόξων Εκκλησιών, Αθήνα 1975. Βλ. Ι. Κολιτσάρας,, Οι Διαμαρτυρόμενοι, Αθήνα. 1960.

γελιών, τις “95 Θέσεις” – ενάντια στην Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Με τον τρόπο αυτό διαμαρτύρεται για την διαφθορά, την οικονομική εκμετάλλευση των βόρειων χωρών από τους Πάπες, την αποτυχία του καθολικισμού στο ποιμαντικό του έργο. Καθώς το πνεύμα της Μεταρρύθμισης διαδίδεται αστραπιαία, ο Λούθηρος ιδρύει Εκκλησία, ενώ και άλλοι ηγέτες εμφανίζονται: ο Ulrich Zwingli,⁸ ο John Calvin,⁹ ο John Knox.¹⁰

Η συρροή όμως ελλήνων προς τη Δύση¹¹ είχε αρχίσει πολλά

-
8. Gottfried W. Locher (1981). *Zwingli's thought: New Perspectives*. Leiden: E. J. Brill, Ulrich Zwingli Early Writings, edited by Samuel Macauley Jackson, Wipf & Stock, 1999, Zwingli's collected works, (edited by Melchior Schuler and Johannes Schulthess, 8 vols. Zürich, 1828-1842).
  9. Karl Barth, *The Theology of John Calvin*, tr. by G. W. Bromiley. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans, 1995, B.B. Warfield, Calvin and Augustine. The Presbyterian and Reformed Publishing Company, Philadelphia, PA, 1956. p. 14. Library of Congress Catalog Card Number 56-7349. Jules Bonnet, *Letters of John Calvin*. Translated by David Constable, 4 volumes. Thomas Constable and Co., Edinburgh, U.K. vol. II, p. 212; vol. I, p. 436n; vol. I, pp. 434-435. Hugh Young Reyburn, *John Calvin: His Life, Letters, and Work*. Hodder and Stoughton, London, New York, 1914. pp. 168, 173, 175. John Carey, “A Burning Issue of Belief.”, *The Sunday Times*, 9 February 2003.
  10. Graham T. Welsh, *Genealogy of John Knox in The Scottish Genealogist*, Edinburgh, December 1980, vol. XXVII, No.4, pps: 148-151. Wilson Douglas, *For Kirk and Covenant: The Stalwart Courage of John Knox*, Nashville, TN: Cumberland House, 2000.
  11. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α' - Η, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 1974-1998. *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 1-2, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, ΤΑ ΝΕΑ/ Ελληνικά Γράμματα, 2003. Γ. Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453 - 1850)*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1981. Ι. Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993. Βλ. Ν. Κοντοσό-

χρόνια πριν από την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως. Οι Έλληνες που ζουν στα αστικά κέντρα της Ιταλίας διατηρούν κατά κανόνα τη γλώσσα και τη θρησκεία τους, τα ήθη και τα έθιμά τους. Ταυτόχρονα ενσωματώνονται με σχετική ευκολία στις κοινωνίες των πόλεων που τους φιλοξενούν, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις οικονομικές δραστηριότητες και τις κοινωνικές συναναστροφές. Και τούτο γιατί δεν είναι οι μόνοι ξένοι στις πόλεις αυτές με την πολλαπλή κουλτούρα. Δε ζουν μόνο κοντά σε Ιταλούς αλλά και κοντά σε Αυστριακούς (στην Τεργέστη), σε Ισπανούς (στη Νεάπολη), σε Εβραίους, Αρμένιους, Άγγλους κ.α. Ανάμεσα στο 15ο και το 17ο αιώνα οι Έλληνες της Ιταλίας αναπτύσσουν έντονη δραστηριότητα με στόχο την απελευθέρωση του ελληνικού χώρου από την οθωμανική κυριαρχία. Από τη μια πλευρά οι βυζαντινοί λόγιοι, που εγκαθίστανται, προσωρινά ή μόνι-

---

πουλος, «Τα εν Βενετία Τυπογραφεία Ελληνικών Βιβλίων κατά την Τουρκοκρατίαν» Αθήνα 58 (1954), σσ. 286-342. Ε. Κούκος, Η Ορθόδοξος Μονή Ευγενών Ελληνίδων Βενετίας (1599-1829), Αθήνα 1965. Μ. Κωνσταντινίδου, «Η εν Τεργέστη Ελληνική Κοινότης» Νέα Ημέρα, 1906-1907. Σπ. Λάμπρου, «Η Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Κοινότητος Βουδαπέστης και οι εν τη Πόλει Τούτη Σωζόμενοι Ελληνικοί Κώδικες», Νέος Ελληνομνήμων, τ. 8 (1911), σσ. 70-79. Του ιδίου, Ο Ελληνισμός εν Ουγγαρία, Αθήνα 1912. Του ιδίου, Σελίδες από την Ιστορίαν του εν Ουγγαρία Ελληνισμού, Αθήνα 1912. Του ιδίου, «Το εν Ρώμη Ελληνικόν Γυμνάσιον και οι εν τω Αρχεΐω Αυτού Ελληνικοί Κώδικες» Νέος Ελληνομνήμων 10 (1913), σσ. 3-32. Βλ. Δ. Π. Μαστροδημήτρης, Έλληνες Λόγιοι (ΙΕ'-ΙΘ' Αιώνας), τ. Α', Αθήνα 1979. Βλ. Δ. Φ. Μαυροειδής, «Ειδήσεις για Ελληνικά Τυπογραφεία της Ιταλίας τον 16ο Αιώνα» Δωδώνη 4 (1975), σσ. 235-252. Κ. Ι. Γιαννακόπουλος, Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση, Αθήνα 1966. Του ιδίου, Έλληνες λόγιοι εις την Βενετίαν, Αθήνα 1965. Χ. Γ. Πατρινέλης, Ο Ελληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία (1453-1669), Θεσσαλονίκη 1969. Βλ. Όλγα Κατσαρδή - Herring, Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης, 1750-1830, τ. Α'-Β', Αθήνα, 1986.

μα, στις ιταλικές πόλεις το 15ο και το 16ο αιώνα, απευθύνουν για το σκοπό αυτό συνεχείς εκκλήσεις προς τους ηγεμόνες της Δύσης και αναπτύσσουν έντονη διπλωματική δραστηριότητα. Από την άλλη πλευρά, ειδικά οι Έλληνες του βασιλείου της Νεάπολης, ενός κρατιδίου με έντονο στρατιωτικό χαρακτήρα, υποκινούν και ενισχύουν στρατιωτικά και οικονομικά τις εξεγέρσεις που εκδηλώνονται την περίοδο αυτή στον ελληνικό χώρο.¹²

Οι βυζαντινοί λόγιοι, ορθόδοξοι και ενωτικοί ή ρωμαιοκαθολικοί, συνθέτουν ποιήματα και απευθύνουν επιστολές προς τους ηγεμόνες της Δύσης – τον βασιλιά της Γαλλίας,¹³ τον αυτοκράτορα της Γερμανίας, τους ιταλούς ηγεμόνες κ.α., ιδιαίτερα δε προς τον Πάπα - ζητώντας τους να συνασπίσουν τις δυνάμεις τους και να οργανώσουν σταυροφορία εναντίον των αλλόδοξων Τούρκων.

Οι πρώτοι που δίδαξαν ελληνικά στη Γαλλία στα 1457 ήταν ο Gregorio de Citta di Castello γνωστός και ως Tiphernas και είκοσι χρόνια αργότερα ο Γεώργιος Ερμώνυμος. Μαθητές του Ερμώνυμου υπήρξαν οι πρόδρομοι του γαλλικού ουμανισμού Guillaume Bude και Jacques Lefevre d' Etapes.¹⁴

Στην Ιταλία του 14ου αιώνα προετοιμάζεται το αναγεννησιακό πνεύμα, που θα προκαλέσει έκρηξη στη σπουδή της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, μέσω και της μετάφρασης από τα ελληνικά στα λατινικά. Πρώτος ο Leonzio Pilato από την Καλαβρία, του οποίου μητρική γλώσσα ήταν τα ελληνικά, εκλατινίζει στην αρχή πέντε βιβλία της Ιλιάδας και, στη συνέχεια, με

12. Βλ. J. W. Bennet, John Morer's Will. Th. Linacre and Prior Sellyng's Greek teaching, *Studies in the Renaissance* 15 (1968), σσ. 70-91.

13. Βλ. Κ. Στάικος, Χάρτα της ελληνικής τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική Αναγέννηση της Δύσης. τ. Α' (15^{ος} αιώνας), Αθήνα 1989.

14. Μαυρομάτης ό.π.

την παρακίνηση του Πετράρχη και του Βοκκάκιου, προβαίνει στην πλήρη μετάφραση των δύο ομηρικών επών, που ολοκληρώθηκε το 1362.¹⁵

Τα αποτελέσματα του μεταφραστικού μόχθου του Λεοντίου δεν διακρίνονται για την άρτια ποιότητά τους, καθώς, όπως προκύπτει από το προοίμιο της Ιλιάδας και της Εκάβης του, τηρείται η μεσαιωνική παράδοση της κατά λέξη μετάφρασης. Πάντως, χάρη στη μεταφραστική δραστηριότητα του Leonzio Pilato, ο Πετράρχης σχολίασε όλη την Ιλιάδα και την Οδύσσεια μέχρι το β 242, και ο Βοκκάκιος στήριξε το έργο του «Γενεαλογίες των εθνικών θεών» (*Genealogie deorum gentilium*), στο οποίο διασώζει όφινες, κλασικές και μεσαιωνικές, εξηγήσεις των μύθων κατά την αλληγορική παράδοση των Στωικών.¹⁶ Στο πρώτο “κύμα” των μεταφραστών του ουμανισμού συγκαταλέγονται οι Marsilio Ficino (1433-1499) και ο Θεόδωρος Γαζής (1400-1478), μεταφραστές κυρίως έργων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη· οι Lorenzo Valla (1405-1451), Γεώργιος Τραπεζούντιος και Angelo Poliziano (1454-1494), μεταφραστές ιστορικών, λογοτεχνικών και ελληνικών πατερικών κειμένων.

Από τους σπουδαιότερους ανανεωτές της αρχαιοελληνικών γραμμάτων υπήρξε ο Έρασμος από το Ρότερνταμ (1469-1536). Από το πολυσχιδές φιλολογικό του έργο ξεχωρίζουν: οι εκδόσεις του Τερέντιου, Κούρτιου, Σουητώνιου, της Φυσικής Ιστορίας του

---

15. G. Highest, *Η κλασική παράδοση*, μτφ. Τζ. Μαστοράκη, MIET: Αθήνα 1988, σσ.181-196. Βλ. W. Berchin, *Ελληνικά γράμματα και λατινικός μεσαίωνας*. Από τον Ιερώνυμο ως τον Νικόλαο Σοφιανό. μτφρ. Δ. Ζ. Νικήτας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 412. G. Steiner, *After Babel. Aspects of Language and Translation*. Oxford University Press, Οξφόρδη-Ν.Υ. 21992 (1975), σ. 247.

16. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασικής φιλολογίας*, τ. ΒΔ, μτφρ. Π. Ξένος & Β. Μοσχόβης, Ακαδημία Αθηνών: Αθήνα 1980, σσ. 33-34.

Πλίνιου, του Λίβιου και συγγραμμάτων του Κικέρωνα· οι αποσπασματικές μεταφράσεις του από τα ελληνικά στα λατινικά έργων των Ξενοφώντα, Πλουτάρχου, Γαληνού, Λουκιανού, Ευριπίδη (Εκάβη, Ιφιγένεια εν Αυλίδι).¹⁷

Λαμπρότερο παράδειγμα ο έλληνας ρωμαιοκαθολικός καρδινάλιος Βησσαρίων που φτάνει στην Ιταλία ήδη πριν από την Άλωση της Πόλης και από την πρώτη στιγμή ξεκινά τον αγώνα του. Για το Βησσαρίωνα¹⁸ η οργάνωση σταυροφορίας εναντίον των Τούρκων γίνεται στόχος ζωής. Ανάλογους δρόμους ακολουθούν και άλλοι λόγιοι της Ιταλίας, όπως ο επίσης ελληνικής καταγωγής ρωμαιοκαθολικός καρδινάλιος Ισίδωρος, ο κρητικός Μάρκος Μουσούρος¹⁹, και κυρίως ο Ιανός Λάσκαρις²⁰ (1445-1535), λα-

-
17. H.Kittel & A. Poltermann, «The German Tradition», στο M. Baker, assist. by K. Malmkjaer (επιμ.), Routledge Encyclopaedia of Translation Studies. Routledge: Λονδίνο & N.Y., 1998, σ. 421. M. Ballard, De Cicéron a Benjamin. Traducteurs, traductions, réflexions, Presses Universitaires de Lille: Παρίσι 21995, σσ. 147 κε, 170-172.
  18. Βλ. Μια παλιά βιογραφία του Βησσαρίωνα από τον L. Bandini, De vita et rebus gestis Bessarionis cardinalis nicaeni commentarius, Romae, 1777 (το ίδιο έργο και στην Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca) του Migne, τομ. 161). Ludwig Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Darstellung, τόμ. 1, (1923). Άλλοι δύο τόμοι του ίδιου, τόμ. 2, Bessarionis in calumniatore Platonis libri IV (1927) και τόμ. 3, Aus Bessarions Gelehrtenkreis. Abhandlungen, Reden, Briefe (1942), Paderborn 1923-1942 (Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, 20, 22, 24). L. Mohler, Aus Bessarions Gelehrtenkreis, Abhandlungen, Reden, Briefe von Bessarion, [Kardinal Bessarion als theologe, humanist und staatsmann, III], Paderborn 1942.(epist. 30). Στα ελληνικά υπάρχει μία παλιά βιογραφία του A. A. Κύρου, Βησσαρίων ο Έλληνας, 2 Bde., Αθήνα, 1947.
  19. I. M. Μανούσακας, La date de la mort de Marc Musurus, Leo S. Olschki Editore, 1970. Βλ. Manuzio Aldo, Μάρκος Μουσούρος, Επιστολαί διαφόρων φιλοσόφων ρητόρων, σοφιστών εξ προς τοις είκοσι: ων τα ονόματα

μπρός καθηγητής σε ιταλικά πανεπιστήμια και στο Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης. Πάπες όπως ο Πίος Β΄ στα μέσα του 15ου αιώνα, έξοχος λόγιος και ποιητής ο ίδιος, και ο ουμανιστής Λέων Ι΄ στις αρχές του 16ου αιώνα συγκινούνται από την ιδέα της σταυροφορίας και αγωνίζονται, χωρίς αποτέλεσμα, να πετύχουν τη συνάντηση και συνεργασία των άλλων ευρωπαϊών ηγεμόνων.

Ο Μανουήλ Χρυσολωράς,²¹ είχε διδάξει αρχαία ελληνική Γραμματεία στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας από το 1396 έως το 1399 επιδιώκοντας μ' αυτόν τον τρόπο να γεφυρώσει τον πολιτισμό της αρχαίας Ρώμης με τον νέο της Κωνσταντινούπολης. Όταν ο Μανουήλ Χρυσολωράς φθάνει στην Φλωρεντία το 1397 και αναλαμβάνει την έδρα στο Πανεπιστήμιο της πόλης, ο Leonardo Bruni ή Αρετίνος²² καταλαμβάνεται από ενθου-

---

εν τω εξής ευρήσεις σελίδι= Epistolae diuersorum philosophorum, oratorum, rhetorum sex & uiginti: quorum nomina in sequenti inuenies pagina, Venice.

20. Βλ. Borje Knos, *Un ambassadeur de l'Hellénisme Janus Lascaris et la tradition grecobyzantine dans l'Humanisme français*, Ουψάλα-Παρίσι, 1945. Βλ. Κωνσταντίνος Σπ. Στάϊκος, *Χάρτα της ελληνικής τυπογραφίας: η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική αναγέννηση της Δύσης*, 1989, σσ. ν'-νβ' και 247-298, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. Nigel G. Wilson, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση: ελληνικές σπουδές κατά την ιταλική Αναγέννηση*, Νέα Σύνορα 1994, σσ. 98-100. Αλλά και Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Τα ελληνικά Γράμματα στη Δύση κατά τον 15° και 16° αιώνα*, Ιωάννινα 1996. Βλ. N. Iorga, *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, Αθήνα 1985. Βλ. Β. Νεράτζη - Βαρμάζη, *Το Βυζάντιο και η Δύση (1354-1369)*, Θεσσαλονίκη 1993.
21. Βλ. Giuseppe Cimmelli, *Μανουήλ Χρυσολωράς*, μετ. Δέσποινα Βλάμη, Εστία, Αθήνα 2006.
22. Leonardo Bruni, *History of the Florentine People, Volume 1*, Edited and Translated by James Hankins, Harvard University Press, April 2001. Leonardo Bruni, *History of the Florentine People, Volume 2*,

σιασμό. Εγκαταστάθηκε στη Φλωρεντία ως δάσκαλος ελληνικών. Στα τέλη του 1394, τοποθετείται το πρώτο ταξίδι του Χρυσολωρά στην Ιταλία, ως απεσταλμένος του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, προς εξασφάλιση βοήθειας για την απειλούμενη από τους Οθωμανούς Βασιλεύουσα.

Όμως οι Ιταλοί τον υποδέχθηκαν περισσότερο ως λόγιο παρά ως διπλωμάτη, βλέποντας σε αυτόν τον ειδήμονα της κλασικής αρχαιότητας, που, χάρις και στη λατινική παιδεία του, θα γινόταν ο ιδανικός δάσκαλος. Ένας άλλος μαθητής του Χρυσολωρά, ο Guarino²³, γράφει ότι πρέπει να στηθούν για τον δάσκαλο του αφίδες θριάμβου. Τέτοια ήταν η απήχηση της διδασκαλίας του μεγάλου έλληνα δασκάλου και στοχαστή στη Δύση. Ο Χρυσολωράς ζητούσε να γεφυρώσει τον πολιτισμό της αρχαίας Ρώμης με τον νέο της Κωνσταντινούπολης, όπως δείχνει και το έργο του «Σύγκρισις», υπό μορφή επιστολής προς τον Ιωάννη Παλαιολόγο.²⁴ Ο Guarino ήταν ο πρώτος Ιταλός που πήγε στην Κωνσταντινούπολη για σπουδές, συγκέντρωσε αναμνήσεις από τον δάσκαλό του και επιστολές σε ένα σύγγραμμα με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Χρυσολωρίνα».²⁵

Οι ιταλοί λόγιοι ουμανιστές τον υποδέχτηκαν ως ειδήμονα της κλασικής αρχαιότητας, που, χάριν της λατινικής του παι-

---

Edited and Translated by James Hankins, Harvard University Press, November 2004. James Hankins, *Repertorium Brunianum: a critical guide to the writings of Leonardo Bruni*, Rome: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo 1997.

23. Guarino Veronese, *Epistolario di Guarino Veronese*, Venezia, 1915-1919. Βλ. www.apologitis.com/gr/ancient/byz-politismos.htm.
24. Μανουήλ Χρυσολωράς, *La due Rome: confronto tra Roma e Costantinopoli*, Patron, Bologna 2001.
25. Giuseppe Cammelli, *Μανουήλ Χρυσολωράς, μτφρ. Δέσποινα Βλάμη*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας-Κότινος, Αθήνα 2006.

δείας θα καθίστατο ο ιδανικός διδάσκαλος. Το γεγονός όμως που έδωσε το έναυσμα της φυγής των ελλήνων λογίων στη Δύση ήταν η Άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430 από τους Τούρκους.²⁶ Ήδη μετά το 1204 σημειώθηκαν τρεις προσεγγίσεις της ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας με τη Δύση.

Η πρώτη πραγματοποιείται με σκοπό τη γνωριμία των Ελλήνων στον ρωμαιοκαθολικισμό αλλά και στις φραγκικές κτήσεις, η δεύτερη είναι η περίφημη «Σύνοδος της Λυών»²⁷ που αποτέλεσε μια απλή πολιτική συνθήκη μεταξύ αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγου²⁸ και πάπα Γρηγορίου Ι. Ο Πάπας Γρηγόριος Ι΄ συγκάλεσε το 1268 Σύνοδο στη Λυών στην οποία προσκάλεσε τους χριστιανούς ηγεμόνες να συμμετάσχουν συμπεριλαμβανομένου και του Αυτοκράτορα Μιχαήλ.

---

26. Ελισάβετ Ζαχαριάδου, «Η κατάκτηση της Θεσσαλονίκης και των Ιωαννίνων», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Θ΄, έκδ. Αθηνών, Αθήνα 1980, σς. 201-202.

27. Της Συνόδου της Λυών προηγήθηκαν αρκετές ανθενωτικές απόψεις, όπως οι λόγοι του μητροπολίτη Εφέσου Νικόλαου Μεσαρίτη. Η μεγάλη αντίδραση όμως και η έντονη ανθενωτική προπαγάνδα απ' όλες τις πλευρές (κλήρο, λαό, μοναχούς) εκδηλώθηκε μετά την υπογραφή της Ένωσης στη Σύνοδο της Λυών στα 1274. Αντιπροσωπευτικά ανθενωτικά κείμενα ήταν αυτά του πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ του Κύπριου. Στην παραπάνω προπαγάνδα απάντησαν γραπτά υπερασπιζόμενοι την Ένωση, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, ο Πατριάρχης Ιωάννης ΙΑ΄ Βέκκος και το μέλος της βυζαντινής αποστολής στη Λυών Γεώργιος Ακροπολίτης. Βλ.: Π. Γρηγορίου, Σχέσεις καθολικών και ορθοδόξων, ό.π., σς. 488-493 και De Vries Wilhelm, Ορθοδοξία και Καθολικισμός, μετ. Μάρκου Ρώσσου, Αθήνα. V. Laurent, Dossier grec de l' Union de Lyon (1273-1277), Institut francais d' etudes Byzantines, 1976.

28. Κ. Ι. Γιαννακόπουλος, Interaction of the "sibling" Byzantine and Western cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600), Yale University Press 1976.

Ο Πατριάρχης Ιωσήφ αντιτάχθηκε στη Σύνοδο σε αντίθεση με τον Αυτοκράτορα ο οποίος προσέβλεπε στη βοήθεια της Δύσης για την επίλυση των προβλημάτων της Αυτοκρατορίας. Η διάσταση απόψεων Πολιτείας και Εκκλησίας δίχασαν το λαό. Ο Πατριάρχης Ιωσήφ παραιτήθηκε και ο διάδοχός του Ιωάννης, υποστηρικτής της Ένωσης, σε σύμπλευση με τον Αυτοκράτορα επικύρωσε τα αποφασισθέντα στη Λυών, Ωστόσο παρά τις προσπάθειες για αποδοχή της Ένωσης η σφοδρότητα των αντιδράσεων ακύρωσε κάθε ενέργεια. Η τρίτη και πιο σημαντική, η Σύνοδος της Φεράρας - Φλωρεντίας, του 1438, (ξεκινά στη Φεράρα το 1438 κι ένα χρόνο αργότερα μεταφέρεται στη Φλωρεντία).²⁹

Ήταν γεγονός πως οι Δυτικοί δεν αντιμετώπιζαν με έχθρα το βυζαντινό κόσμο, αλλά προσπαθούσαν έστω και μερικές φορές με άκομφο τρόπο να γνωρίσουν από κοντά τη αίγλη και τον πλούτο που εξέπεμπε κατά την εποχή εκείνη. Ουσιαστικά, η προσέγγιση αυτή αποσκοπούσε κατά την άποψή μας στη συνένωση των δύο κυριολεκτικά λαμπρών κόσμων που κάθε ένας με τον τρόπο του προσπαθούσε να δημιουργήσει τις βάσεις του μετέπειτα ελληνολατινικού πολιτισμού ο οποίος άλλωστε είναι η πολιτισμική και πολιτιστική βάση του σύγχρονου ευρωπαϊκού κόσμου.

Η έριδα μεταξύ Ενωτικών και Ανθενωτικών ήταν κυρίαρχη στη ζωή του Βυζαντίου μετά το 1204, και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι πολλά θεολογικά ζητήματα που εξετάστηκαν στην Παλαιολόγεια περίοδο δεν ήταν παρά οι άλλες όψεις του αυτού ζητήματος. Μεγάλα πνεύματα από την εποχή των συνταρακτι-

---

29. Σωτ. Βαρναλίδης, Γρηγόριος ο Γ'. Ο τελευταίος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως πριν από την Άλωση (1453) και η φιλενωτική πολιτική του. Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη, 2001. Βλ. Joseph Gill, Η Σύνοδος της Φλωρεντίας, Καλός Τύπος, 1962.

κών διαλόγων Γρηγορίου Παλαμά³⁰ και Βαρλαάμ³¹. αντιπαρα-

30. Βλ. Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης: ηθικο-πατρολογική συμβολή εις την ιστορίαν των ησυχαστικών έριδων του ΙΔ΄ αιώνας, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου Αλεξανδρείας 1911. Θεόδωρος Καστανάς, Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και ο μυστηχισμός των ησυχαστών, τυπ. Ιωάννου Κουμένου, 1939. Πανηγυρικός τόμος εορτασμού της εξακοστής επετείου του θανάτου του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης 1359-1959, 1960. Γεώργιος Ι. Μαντζαρίδης, Η περί θεώσεως του ανθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου του Παλαμά, 1963. Του ιδίου, Γρηγορίου του Παλαμά πραγματεΐαι γραφεΐσαι κατά τα έτη 1341-1343, 1966. Του ιδίου, Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς ως διδάσκαλος της ορθοδοξίας, 1972. Του ιδίου, Παλαμικά, εκδ. Π. Πουρναρά, 1973. Γεώργιος Χ. Παπαδημητρίου, Introduction to Saint Gregory Palamas, Philosophical Library, 1973. Θεόκλητος Διονυσιάτης, Μοναχός, Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς: ο βίος και η θεολογία του 1296-1359, εκδ. Σ. Λασκαρίδης-Π. Αλεξιάδης, Θεσσαλονίκη 1976. Κωνστ. Γ. Μπόνης, Gregorios Palamas der letzte der Großen Byzantinischen Theologen (1296- 1359), 1979. Αθανάσιος Πάριος, Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς: βίος αξιοθαύμαστος, και Αντίπαπας αγώνες υπερθαύμαστοι, ηρωϊκά παλαίσματα και υπερφυή κατορθώματα του εν αγίοις πατρός ημών Μάρκου του Ευγενικού, Ορθόδοξος Κυψέλη 1981. Παναγιώτης Κ. Χρήστου, Γρηγορίου Παλαμά άπαντα τα έργα, Πατερικαί εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», 1982. Του ιδίου, Συγγράμματα: Γρηγορίου του Παλαμά, 1988. Ανέστης Γ. Κεσελόπουλος, Πάθη και αρετές στη διδασκαλία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά, Δρόμος 1982. Φιλότης Κόκκινος, Βίος Γρηγορίου Παλαμά, Πατερικαί εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», 1984. Θεόδωρος Ν. Ζήσης, Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, 1985. Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου: εις Τιμήν και μνήμην του εν Αγίοις Πατρός ημών Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά (12-14 Νοεμβρίου 1984): προνοία του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος Β΄, Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης 1986. John Meyendorff, Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και η ορθόδοξη μυστική παράδοση, Ακρίτας 1989. Δημήτριος Γ. Κουτσούρης, Ο Άγιος Γρηγόριος και

τέθηκαν με επιχειρήματα σε ένα φλογερό διάλογο, τον οποίο παρακολουθούσε με τεράστιο ενδιαφέρον ο πιστός λαός. Οι διαιρεμένοι λόγιοι της τελευταίας εποχής είχαν επικεφαλής οι μιν ενωτικοί τον Βησσαρίωνα, μαθητή του Πλήθωνα που σεβόταν αλλά δεν ασπαζόταν τις απόψεις του δασκάλου του, οι δε ανθενωτικοί τον Μάρκο τον Ευγενικό και, όταν αυτός απεβίωσε, τον Γεννάδιο (Γεώργιο) Σχολάριο, κάποτε ενωτικό. Η μορφή του Βησσαρίωνα, λαμπρού δασκάλου της φιλοσοφίας και εχθρού της αποφατικής θεολογίας, ξεχώρισε λόγω των τεκμηριωμένων ρητορικών του χαρισμάτων.

Ο Βησσαρίων³², από τα 20 του έτη μοναχός, είχε μαγευτεί

-
- η αντιησυχαστική κακοδοξία του ΙΔ' αιώνα, Τροχαλία 1996. Γεώργιος Μαντζαρίδης, Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στην Ιστορία και το παρόν: πρακτικά διεθνών επιστημονικών συνεδρίων Αθηνών (13-15 Νοεμβρίου 1998) και Λεμεσού (5-7 Νοεμβρίου 1999), Ιερά Μονή Βατοπαιδίου 2000. Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, Γρηγόριος ο Παλαμάς Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών (Μάϊος - Αύγουστος 2003): Παντελεήμονι Β' τω Παναγιωτάτω Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, τεύχος αφιρωτήριον επί τη εις κύριον εκδημία αυτού, Ορθόδοξο Ίδρυμα Παιδείας και Πολιτισμού Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 2003.
31. Giuseppe Schiro, Ο Βαρλαάμ και η φιλοσοφία εις την Θεσσαλονίκην κατά τον δέκατον τέταρτον αιώνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1959. Δημήτρης Γ. Τσάμης, Δαβίδ Δισύπατου Λόγος κατά Βαρλαάμ και Ακίνδυνου προς Νικόλαον Καβάσιλαν, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, 1973. Παντελής Καρέλος, Βαρλαάμ του Καλαβρού Λογιστική, Barlaam von Seminara, Logistike: kritische Edition mit Übersetzung und kommentar, Corpus philosophorum Medii Aevi, Philosophi Byzantini 8, Ακαδημία Αθηνών 1996.
32. Βλ. Μια παλιά βιογραφία του Βησσαρίωνα από τον L. Bandini, De vita et rebus gestis Bessarionis cardinalis nicaeni commentarius, Romae, 1777 [το ίδιο έργο και στην Ελληνική Πατρολογία (Patrologia Graeca) του Migne, τομ. 161]. Ludwig Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Darstellung, τόμ. 1, (1923); Άλλοι δύο τό-